

Sarnowski, Tadeusz

Komendantura Legionu I Italskiego w Novae

Studia Archeologiczne 4, 205-217

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Sarnowski

KOMENDANTURA LEGIONU I ITALSKIEGO W NOVAE

Gdy przed kilku laty bułgarscy i polscy archeolodzy rozpoczęli wspólne badania w centralnej części terenu wykopalisk w Novae - rzymskiej twierdzy legionowej i mieście wczesnobizantyjskim położonym nad dolnym Dunajem koło obecnego Swisztowa¹, jednym z głównych zamierzeń było bliższe zlokalizowanie i odsłonięcie forum. Dzisiaj wiemy już, że powierzchnia ta (ryc.1) nie była zajęta w pierwszych wiekach n.e. przez forum, lecz przez principia, to jest rozległą budowlę komendantury wojskowej. Dopiero od około połowy IV w. dziedziniec w tej budowlu mógł służyć ewentualnie jako plac we wczesnobizantyjskiej civitas. Mury i bramy, a także ulice i budowle wewnątrz murów odsłonięte dotąd w Novae, zarówno w swym rozplanowaniu, jak i architekturze, nie mogą być rozpatrywane w kontekście znanych z Dolnej Mezji czy Tracji wspaniałych przykładów architektury miejskiej z II i III w.² Nie zostało bowiem dotąd znalezione w Novae rzymskie miasto o randze municipium, o którym wiemy z inskrypcji³, porównywalne zapewne w swej fizjonomii do Oescus, Nicopolis ad Istrum,

¹ Najnowsze podsumowania wyników wykopalisk przedstawiają: M.Čičikova, Ukrepitelna sistema i gradoustrojstvo na Nove spored poslednite arheologičeski proučvanija, Vekove 1975, fasc. 2, s.36-45; S.Parnicki-Pudełko, Befestigungsanlagen von Novae, Ars Historica, Poznań 1976, s.179-192; T.Sarnowski, Novae jako siedziba pierwszego legionu italskiego, Archeologia, XXVII 1976, s.50-65; tenże, Fortress of the Legio I Italica at Novae, Akten des XI. Intern. Limeskongresses, Budapest 1977, s.409-426.

² Rozwijają tę myśl: T.Ivanov (w: Muzei i pametnici na kultura, 1973, fasc.3, s.9) i T.Sarnowski (w: Archeologia, XXVII 1976, s.57n,63). Nieco inaczej jednak T.Ivanov, (w:) Istorija na Balgarija, I, Sofija 1979, s.328n.

³ B.Gerov, (w:) Akten des IV. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 1954, s.128nn (= AE, 1964, 224).

trus), gdzie również odkryto principia stacjonującego tam w IV w. małego oddziału konnicy⁸. W tej sytuacji komendantura w Novae jest jedynym znanym dotąd obiektem tego rodzaju z okresu Wczesnego Cesarstwa nad Dolnym Dunajem. Dla zrozumienia architektury tej budowli, zmuszeni zatem jesteśmy sięgać po przykłady z odleglejszych prowincji⁹.

Principia z Novae obejmują powierzchnię 58 x około 105 m, ograniczoną od północy przez via principalis. Z drugiej strony tej ulicy odkrywano są w scamna tribunorum domy wyższych oficerów, zajęte w późnym antyku przez sklepy, warsztaty, bazylikę i częściowo też przez obiekty mieszkalne¹⁰. Nie wiemy, jaka budowla znajdowała się w pierwszych wiekach n.e. na zachód od principia. Prawdopodobne jest, iż trójnawowa bazylika (katedra) i związany z nią cały zespół biskupi¹¹ znajduje się na miejscu wcześniejszego praetorium, to jest domu legata legionu, bądź na miejscu innej budowli legionowej, może łaźni. Ulica biegnąca wzdłuż zachodniej strony komendantury miała nieco ponad 8 m szerokości. Podobnych rozmiarów była zapewne również ulica na zachodzie, gdzie odkryto kilka kanałów ulicznych z różnych okresów.

Dotychczasowe wykopaliska skoncentrowane były głównie na południowej części budowli¹². Odsłonięta tam została duża część długiego na 58 m ciągu prostokątnych pomieszczeń z wejściami zwróconymi na północ (ryc.2). Środkowe pomieszczenie (A), położone na osi całej twierdzy i na przedłużeniu via praetoria oraz via decumana od południa, miało największe rozmiary (10,45 x x 14 m). Tutaj znajdowała się świątynia sztandarów (aedes principiorum, aedes aquilae lub domus signorum w terminologii łacińskiej), najświętsze miejsce w obrębie murów, w którym przechowy-

1973, fasc.4, s.24nn; C.Dremsizova-Nelčinova, L.Slokoska, Archeologičeski pametnici ot kjustendilski okrag, Sofija 1978, s.27.

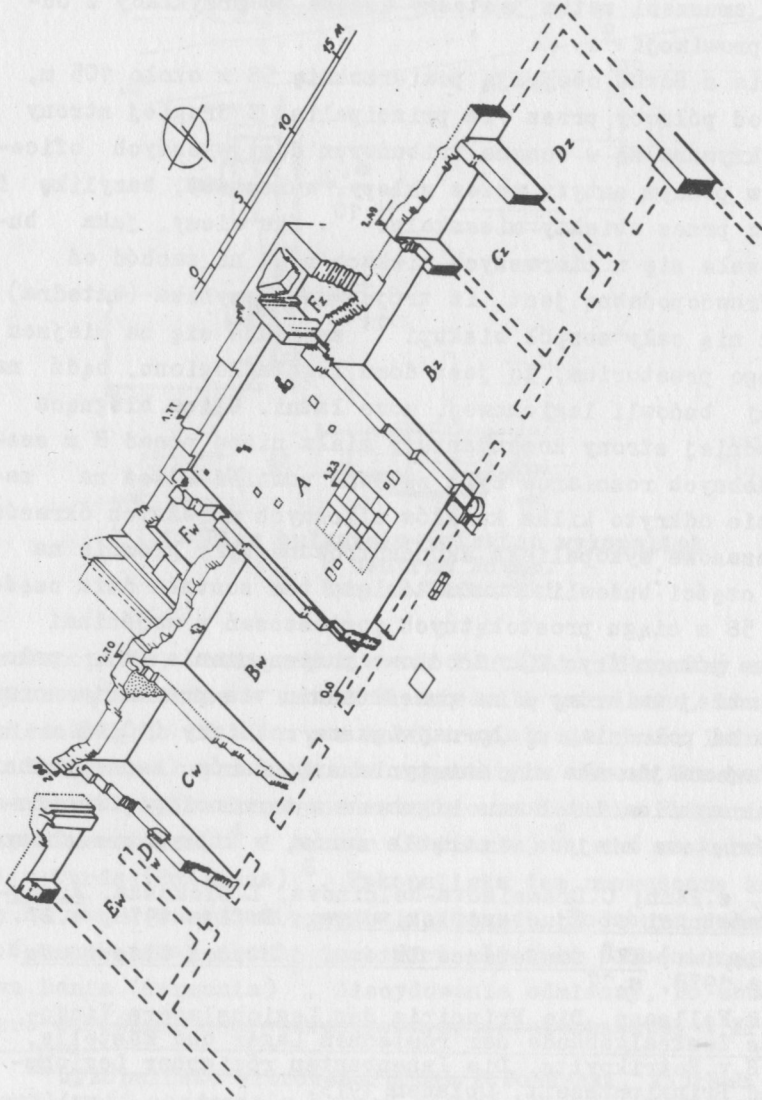
⁸ B.Döhle, (w:) XV^e Conference Intern. d'Etudes Classiques Eirene, Sofia 1978, s.17.

⁹ Por. R.Fellmann, Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle, Brugg 1958; H.v.Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während Prinzipatszeit, Opladen 1975.

¹⁰ Wykopaliskami na tym odcinku kieruje A.Dimitrova-Milčeva.

¹¹ Wykopaliska Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu w Poznaniu kierowane przez prof. S.Parnickiego-Pudełko.

¹² Szczegółowe sprawozdania: Z.Tabasz, T.Sarnowski, (w:) Archeologia, XXIV 1973, s.124-134; XXVI 1975, s.142-152; T.Sarnowski, Archeologia, XXVIII 1977, s.167-179; XXX 1979 - w druku.



2. Południowa część principia w Novae.
Rys. T. Sarnowski

wano legionowego orła, znaki oddziałów, a z czasem również i posągi cesarskie. Świątynia położona jest o około 1 m wyżej od poziomu posadzki przed jej fasadą i tyleż ponad wnętrzami Bw - Ew i Bz i Dz. Przed fasadą rozmieszczone były podmurowania pod bazy posągów. Odkryto jedno podmurowanie i jedną bazę. Monumentalny wystrój zewnętrzny kaplicy składał się z dwóch półkolumn i schodów. Niewykluczone, iż na architrawie znajdowała się płyta z tytulaturą Septymiusza Sewera i wyobrażeniem dzika - symbolu legionu I Italskiego, dzisiaj przechowywana w Bukareszcie ¹³.

Posadzka w kaplicy wykonana była z różowej zaprawy w technice opus signinum, a jedynie w środku znajdowały się duże płyty wapienne. Ściany świątyni, jak też pozostałych wewnątrz pokrywał czerwony tynk. Dekorację pomieszczeń uzupełniały ponadto profilowane elementy wykonane w stiuku. Do kilku centymetrów ponad posadzkę w aedes wystawało siedemnaście prostokątnych bloków, w większości prawdopodobnie resztki cokołów pod bazy ołtarzy i posągów stojących tutaj w różnych okresach. Siedem bloków w tylnej części pomieszczenia ma kilkunastocentymetrowe wgłębienia. Sądzę, że osadzony w nich był drewniany suggestus bądź veranda signorum z przeznaczeniem na legionowe znaki i może również na wizerunki niektórych władców. Mniej prawdopodobny wydaje się rodzaj ciborium, czy może wewnętrznej fasady kultowej jak w aedes twierdzy legionowej w Luksorze ¹⁴ i Palmyrze ¹⁵.

Z kultowym przeznaczeniem świątyni sztandarów i jej specjalną rolę w kulcie cesarskim wśród legionistów wiąże się najcenniejsze dotąd znalezisko z principia, a mianowicie marmurowa główka Karakalli ¹⁶. Zabytek ten wysokości zaledwie 13 cm, należy do portretów typu "Karakalla - jedynowładca" (212-217 r.n.e), a w jego obrębie do grupy portretów powstałych w latach 213-215. Cechy ikonograficzne i stylistyczne każą go uznać za dzieło wykonane w italskim, może samym rzymskim środowisku artystycznym. Z kilku względów portret z Novae zasługuje na miano wyjątkowego.

¹³ CIL III 6230.

¹⁴ U.Monneret de Villard, (w:) *Archaeologia*, XCV 1953, s.89; J.G.Deckers, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, LXVIII 1973, s.24; tenże, (w:) *JDAI*, XCIV 1979, s.616.

¹⁵ M.Gawlikowski, *Palmyre*, t.VIII. *Les principia de Dioclétien*, Varsovie - w druku.

¹⁶ T.Sarnowski, *Une tête de Caracalla récemment découverte à Novae*, *Archeologia*, XXX 1979 - w druku.

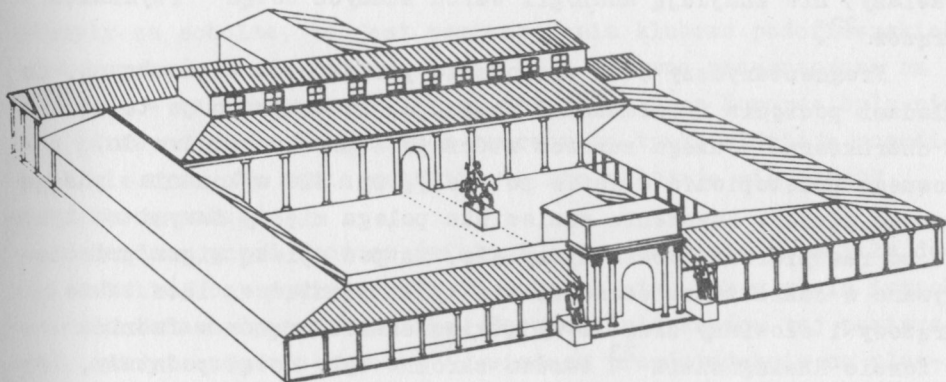
Pozwala on między innymi skorygować nieco listę cech ikonograficznych portretów Karakalli, a ponadto prostuje obowiązujący do niedawna pogląd, iż starożytność nie znała marmurowych portretów władców o rozmiarach mniejszych od naturalnych. Jeszcze większe znaczenie zabytku wynika z zadokumentowanych okoliczności znalezienia. Wskazują one, że wizerunek władcy znajdował się w aedes w chwili częściowego zniszczenia principia około 316/17 r., a więc w ponad sto lat od chwili wykonania portretu. Stał wtedy zapewne na kolumnie lub okole i stanowił chyba część galerii wizerunków nieżyjących, defikowanych cesarzy. Za życia władcy mógł się znajdować ewentualnie gdzie indziej, na przykład w jednej ze scholae (pomieszczenia Bz - Dz, Bw - Ew) lub w praetorium; niewykluczone też, że od samego początku był w aedes dzieląc z dużym posągami cesarskim część ofiojalnych funkcji.

W tylnej części świątynia sztandarów komunikowała się z dwoma małymi pomieszczeniami (Fw, Fz). Wśród przebadanych dotąd komendantur legionowych jedynej analogii dla takiego układu wewnątrz dostarczają principia w twierdzy legio X Gemina w Nijmegen¹⁷ (ryc.3) (Holandia). Analogicznie położone pomieszczenia w tamtejszych principia są interpretowane jako aeraria, to jest skarbcie¹⁸. Ze względu na bardzo zły stan zachowania budowli w Nijmegen, należy się domyślać, że u podstaw tej interpretacji leżał brak piwnicy pod posadzką aedes. Piwnice takie, której nie stwierdzamy również w Novae, wykorzystywano zwykle jako skarbcie już od okresu Flawiuszów. Cenne zabytki znalezione w Novae, w pomieszczeniach Fw i Fz, w pełni potwierdzają domysł archeologów holenderskich, a także informację przekazaną przez Wegecju-sza¹⁹. Pisał on, że żołnierskie oszczędności, którymi zawiadywał signifer - chorąży, były przechowywane pod opieką znaków wojskowych, apud signa, to jest właśnie w świątyni sztandarów lub w jej najbliższym sąsiedztwie. Prawdopodobnie tutaj zdeponowane były również fundusze legionu, a z podziałem przechowywanych cenności na odrębne kasy wiązać należy obecność dwóch skarbców. Zabytki z Novae nie stwarzają na razie możliwości identyfikacji skarbców według ich własnościowej przynależności.

¹⁷ H. Brunsting, (w:) 10 Intern. Limeskongresses, Köln 1977, s.119.

¹⁸ Tenze, (w:) Numaga, XV 1968, s.159.

¹⁹ Vegetius, Epitoma Rei Militaris, 2,20.



3. Rekonstrukcja principia w Nijmegen

Na pierwszym miejscu wśród cennych przedmiotów znalezionych w aeraria w Novae należy wymienić kilkaset brązowych, posrebrzanych i srebrnych monet z okresu od I do IV w. Ostatnie emisje to monety Konstantyna i Licyniusza z 316/17 roku ²⁰. Tak samo rozrzucone na posadzoce jak monety, odkryto również dziesiątki fragmentów brązowych posągów (palce, stopy, części draperii i ołowianego zamocowania statui, odłamki z głowy itp.). Fragmenty pochodzą co najmniej z kilku statui, wśród których był posąg konny, posąg w zbroi i posąg nagi. Reprezentowane są posągi połączane tak naturalnej, jak i ponadnaturalnej wielkości. Na podstawie materiału zebranego przez G.Gamera ²¹ możemy się domyślać, iż większość fragmentów należy wiązać z posągami cesarskimi. Kolejną grupę przedmiotów z brązu stanowią fragmenty wojskowych signa, ozdobne aplikacje (w tym przedstawienia ryb), okrągłe zawlasy - może do przytwierdzenia drzewo legionowych znaków, fragment emaliowanej fibuli, emblematy kultowe, okucia, kółka, rurka, odłamki naczyń, lustro, połączone litery z inskrypcji itp. Listę znalezisk w skarbcach uzupełniają jedenaście masywnych sztab brązowych - zapewne z balustrady, żelazny trójnóg, dwie ołowiane rury wodociągowe, kawałek szklanego naczynia typu millefiori. Kilka zabytków (sztaby, niektóre emblematy kultowe i fragmenty signa oraz

²⁰ A.Kunisz, (w:) Archeologia, XXX 1979 - w druku.

²¹ G.Gamer, Kaiserliche Bronzestatuen aus den Kastellen und Legionslagern an Rhein - und Donaugrenze des römischen Imperium, München 1969.

zawiasy) nie znajdują analogii wśród znanych dotąd rzymskich brązów²².

Fragmentaryczny stan zachowania przedmiotów w skarbcach, ze śladami pocięcia i połamania, wskazuje, iż trzymano je tutaj w charakterze cennego surowca wtórnego z przeznaczeniem do ponownego przetopienia w razie potrzeby, np. dla wykonania posągu nowego władcy. Znaczenie znaleziska polega między innymi na tym, że po raz pierwszy dowiadujemy się, iż pod opieką signa przechowywano w charakterze cenności nie tylko pieniądze, lecz także brązowy i ołowiany złom. Z wyjątkiem skarbu brązów w fabrica w forcie Rheingönheim²³ bardzo skromne były dotąd podstawy, by sądzić o wykorzystywaniu i zbieraniu złomu w fortach wojsk pomocniczych i twierdzach legionowych²⁴.

Znalezisko o analogicznej wymowie i znaczeniu nie było w żadnych z odkrytych dotąd principia. Porównywalne są tylko skarby brązowych fragmentów odkryte w miastach, w warsztatach cywilnych odlewników bądź zebrane i ukryte przez nich w innych miejscach z myślą o przetopieniu. Stosowne przykłady pochodzą z Avenches, Augst, Thamuseda. Z kolei ołowiane fragmenty z Novae rzucają nowe światło na dawne i zapomniane już w literaturze przedmiotu znalezisko dużej ilości ołowiu w pomieszczeniu koło aedes w forcie Hardknott²⁵, w rzymskiej Brytanii. Jak się okazuje, zużyte przedmioty ołowiane były również tak cennym surowcem wtórnym, że zasługiwały na przechowywanie w aerarium. Nie bez znaczenia w tym kontekście jest ołowiana sztaba z Haltern, na której obok wagi figuruje napis L (egio) XIX²⁶.

Przeznaczenie innych pomieszczeń w południowej części principia w Novae jest mniej jasne. Wąska powierzchnia Dw służyła za korytarz prowadzący na zaplecze komendantury, podobnie jak np. w Lambaesis i Nijmegen. W okresie późnoantycznym wejście z tyłu zostało zwężone, a następnie w całości zamurowane. Na podstawie inskrypcji z Lambaesis możemy się domyślać, iż pozostałe wnętrza

²² Zabytki z aerarium Fw publikują W.Gacuta, T.Sarnowski, (w:) *Archeologia*, XXX 1979 - w druku.

²³ G.Ulbert, *Das frühromische Kastell Rheingönheim*, Berlin 1969, tabl.59.

²⁴ Por. J.Oldenstein, (w:) *Bericht RGK*, LVII 1976, s.70n.

²⁵ R.G.Collingwood, (w:) *Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society's Transactions*, XXVIII 1928, s.328.

²⁶ S.v.Schnurbein, *Die Römer in Haltern*, Münster 1970, s.47.

służyły za scholae, to jest pomieszczenia klubowe podoficerskich stowarzyszeń. Jedno pomieszczenie było zapewne przeznaczone na archiwum - tabularium. Być może, tak jak w Dura Europos było nim Cw, gdzie na wielu fragmentach czerwonego tynku widnieją rozmaite linie ryte. Na razie graffiti te nie układają się jednak w logiczną całość.

Sondaże przed frontem świątyni sztandarów nie pozwoliły dotąd ustalić, czy powierzchnia ta była zajęta, jak w wielu innych komendanturach, przez bazylikę. Na wschodnim krańcu tej powierzchni odkryte zostały schody²⁷, wiodące prawdopodobnie na platformę trybuny - tribunal, skąd w czasie różnych uroczystości przemawiał do zebranych żołnierzy legat legionu i gdzie mogły też zapadać wyroki za naruszenie wojskowej dyscypliny.

Jeszcze dalej na północ kilka sondaży odsłoniło pozostałości murów z okresu Późnego Cesarstwa. We wcześniejszym okresie powierzchnia ta była niezabudowana. Znajdował się tutaj duży dziedziniec otoczony przypuszczalnie kolumnadą, skąd wiodł dostęp - tak przynajmniej należałoby się domyślać w oparciu o analogie - do pomieszczeń przeznaczonych na biura i składy broni - armamentaria. Wspomina o jednym armamentarium inskrypcja znaleziona w Novae, a mianowicie ołtarz poświęcony Marsowi i geniuszowi armamentarium²⁸. Miejsce, w którym znajdowała się okazała brama (groma) prowadząca do komendantury od strony via principalis jest w Novae częściowo zajęte przez obecną drogę.

Na dziedzińcu lub w bazylice w obrębie principia, na honorowym miejscu stał zwykle duży, oficjalny posąg cesarski. Tutaj wystawione też były posągi i ołtarze różnych bóstw akceptowanych przez oficjalną religię wojskową. Wśród rozmaitych elementów kamiennych zakopanych na dziedzińcu w późnym antyku odkryty został ołtarz poświęcony miastu Rzymowi z dedykacją Urbi Romae Aeternae Sac(rae)²⁹. Na podstawie charakteru dedykacji, z terenem principia jako miejscem wystawienia posągów i ołtarzy możemy wiązać także kilka innych inskrypcji odkrytych w różnych miejscach w Novae, zarówno w czasie obecnych wykopalisk, jak też wcześniej.

²⁷ Wykopaliska kierowane przez V.Božilovą.

²⁸ M.P.Speidel, A.Dimitrova-Milčeva, (w:) ANRW, II, 16, 1, Berlin 1978, s.1551nn.

²⁹ J.Olczak, J.Kolendo, Ołtarz z inskrypcją, (w:) Novae - Sektor zachodni 1972, Poznań 1975, s.205nn.

Należą do nich: ołtarz ku czci Bonus Eventus z 182 roku ³⁰, baza z 208 roku z napisem Signum originis ³¹, baza posągu z 224 roku ze słynną dedykacją Dis militaribus, Genio, Virtuti, Aquilae Sano(tae) signisque leg(ionis) I Ital(icoae) ... ³² oraz baza posągu z 227 roku z dedykacją I.O.M. Depulsori ³³. Zdaniem A. von Domaszewskiego, w principia w Novae znajdowała się również inskrypcja z dedykacją ku czci Liber Pater ³⁴. Wszystkie wspomniane inskrypcje wystawione zostały przez oficerów o randze primus pilus, a w większości wypadków w akcie dedykacji uczestniczyli także namiestnik prowincji i legat legionu ³⁵.

Sondaże stratygraficzne przeprowadzone w obrębie principia pozwoliły wydzielić kilka faz konstrukcyjnych i etapów użytkowania budowli. Dwie pierwsze fazy przypadają na czas, gdy budowla pełniła swą oryginalną funkcję komendantury legionowej. Nie mamy niestety bezpośrednich danych do datowania fazy pierwszej. Ponieważ jednak wiemy, iż za wspólnych rządów Marka Aureliusza i Kommodusa (176-180) doszło w twierdzy do odbudowy jakiegoś znacznego obiektu (praetorium?), który zdążył już zostać nadwreżony czy uszkodzony przez czas (vetustate conlapsum) ³⁶; sądzić należy, że principia zostały zbudowane w pierwszym lub najpóźniej w drugim ćwierćwieczu II w. Precyzyjniejsze są dane do datowania fazy drugiej, w której świątynia sztandarów otrzymała monumentalną formę, a jej posadzka została znacznie podwyższona.

³⁰ CIL III 6223, por. s.1366.

³¹ L.Mrozewicz, (w:) *Archeologia*, XXVIII 1977, s.117nn; tenże, *Origo felicissimorum temporum à Novae*, *Archeologia*, XXXI 1980 - w druku.

³² CIL III 6224 (= 7591); por. J.Kolendo, (w:) *Archeologia*, XIX 1968, s.121.

³³ J.Kolendo, (w:) *Archeologia*, XIX 1968, s.117nn (= AE, 1972, 526).

³⁴ CIL III 750 (por. s.999, 1338); A.v.Domazewski, (w:) *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XIV 1895, s.17,54. Por. T.Sarnowski, (w:) *Archeologia*, XXVII 1976, s. 56. Wspomniana przeze mnie inskrypcja (CIL III 7438) z dedykacją ku czci Herkulesa niekoniecznie musiała być wystawiona w principia.

³⁵ Dane epigraficzne i archeologiczne stwarzają możliwość rekonstruowania pierwotnego rozmieszczenia pomników. Próbę taką przedstawił J.Kolendo w referacie wygłoszonym na sympozjum w Novae w VIII 1979 r.

³⁶ L.Mrozewicz, *Une inscription peinte de Novae*, *Archeologia*, XXXI 1980 - w druku.

Faza ta jest datowana monetą i fragmentem inskrypcji ³⁷ z tytułaturą cesarską na lata 207-211, a z ukończeniem robót budowlanych wiąże się może wystawienie w dniu 15 V 208 roku bazy z napisem *Signum originis*. W życiu całej twierdzy i komendantury nastąpił od-tąd okres świetności dalszych rządów cesarzy dynastrii Sewerów podkreślony emfaticznie dedykacją *felicissimibus temporibus* ³⁸ i poświadczony także innymi źródłami, w tym przede wszystkim wspomnianymi wyżej bazami posągów.

Prawdopodobnie pod koniec III w. w principia legionu I Ital-skiego podjęto pewne przeróbki, a nawet roboty budowlane. W ich wyniku skarbcie przykryte zostały sklepieniami. Od strony wąskich murów świątyni sklepienia te zostały oparte na ceglanych filar-kach. Prawdopodobnie też wtedy odnowiono tynk we wnętrzu świątyni oraz kolorową dekorację malarską w pomieszczeniu Cw. Na wschód od wschodniego aerarium (Fw) zbudowana została wąska, podłużna kons-trukcja, którą także przykryto ceglany sklepieniem. Niewielki otwór przebity w południowym murze principia połączył tę kons-trukcję z pomieszczeniem Bw. Duża ilość spalenizny na posadzce dobudowanej konstrukcji pozwala sądzić, iż służyła ona jako prae-furnium dostarczając w tym późnym okresie ciepłego powietrza dla ogrzewanej systemem hypokaustycznym jednej ze *sohlae*.

Nowe urządzenia w obrębie principia ilustrują dobrze charak-ter zmian, jakie zaszły w sposobie użytkowania części komendantu-ry. Na podstawie obecności praefurnium i przedmiotów użytkowych, głównie ceramiki znalezionej w skarbcu Fz obok przechowywanych tam brązów, domyślamy się, iż niektóre z pomieszczeń klubowych bądź administracyjnych stały się pomieszczeniami przynajmniej częściowo zamieszkałymi, prawdopodobnie przez legionistów z urzę-dniczego personelu komendantury, na przykład signiferi. Stosow-nych analogii dla tego rodzaju sytuacji dostarczają między innymi badania w fortach limesu w Germanii i Wału Hadriana ³⁹.

Około 316/17 roku zniszczona została znaczna część princi-pia. Duża wartość pozostawionych w rumowisku przedmiotów i oko-liczności ich znalezienia każą sądzić o bardzo gwałtownym i dra-matycznym przebiegu wydarzeń. Ponieważ wykopaliska w pobliżu mu-rów obronnych nie wykazują śladów napaści z zewnątrz, datowanych

³⁷ J.Kolendo, (w:) *Archeologia*, XXX 1979 - w druku.

³⁸ Por. L.Mrozewicz, *Origo felicissimorum temporum...*, cit.

³⁹ D.J.Breeze, B.Dobson, *Hadrian's Wall*, London² 1977, s.212.

na początek IV w., wysunęliśmy przypuszczenie, że sprawcami zniszczeń w obrębie principia byli zrewoltowani legioniści, a zbrojne wydarzenia wewnątrz twierdzy były związane z przypadającym na ten czas pierwszym konfliktem między Konstantynem a Licyniuszem⁴⁰.

Wyniki wykopalisk wymownie świadczą, iż zbrojne wydarzenia wewnątrz twierdzy z około 316/17 roku połączone z częściowym zniszczeniem principia były przełomowym momentem w historii Novae. Dawna aedes nie pełniła już odtąd swej oryginalnej funkcji świątyni sztandarów. Potwierdzają to znaleziska znad zniwelowanych gruzów; fragmenty amfor i ceramiki kuchennej, stopki szklanych kieliszków, grzebień, iglica tkaacka, klucz, lampy itp. W odbudowanym obiekcie obok wtórnie użytych cegieł i dachówek z odciskami stempli LEG I ITAL znalazły się też dachówki pochodzące z cegielni prywatnych, w tym także ze stemplem RUMORID. Dawna świątynia sztandarów, odtąd we władaniu cywilów, została wkrótce przedzielona murem na dwie części. Podobne mury z kamieni łączonych ziemią stały w fasadzie, przed jej frontem i w pomieszczeniu Fw. Konstruują one bardzo ze staraniem zbudowanymi przez wojsko murami komendantury w Iatrus, datowanej w przybliżeniu na ten sam czas, to jest na lata 320-350 n.e.⁴¹

Z przedstawionych obserwacji wynika, iż około 316/17 roku principia legionu I Italskiego zmieniły swą lokalizację, a wraz z nimi najprawdopodobniej zmieniła swą lokalizację cała twierdza legionowa. Miejsce siedziby legionu z okresu Wczesnego i Środkowego Cesarstwa zajęła aglomeracja cywilna, to jest wczesnobizantyjska civitas Novae. Nową, mniejszą twierdzę legionową z okresu Późnego Cesarstwa sytuowałbym na wzgórzu w obrębie murów wschodnich lub na jednym z naddunajskich wzniesień. Sam legion, znacznie mniejszy w swej liczbie, dzieli już wtedy swe efektywy między Novae a Sexaginta Prista. Zmiana w lokalizacji siedziby legionu w Novae nie jest zjawiskiem odosobnionym i znajduje - jak sądzę - stosowne paralele w Troesmis i w Durostorum, gdzie twierdza legionu XI Claudii z okresu Wczesnego Cesarstwa znajdowała się około 1 km na południe od późnoantycznego castellum na brzegu Dunaju. Sądzę, że podobnymi zmianami objęte również zostały forty

⁴⁰ T. Sarnowski, La destruction des principia à Novae vers 316/17 de n.è. Révolte militaire ou invasion gothe?, *Archeologia*, XXX 1979 - w druku.

⁴¹ B. Döhle, loc. cit.

mniejszych oddziałów ⁴², jak na przykład w Montana czy Sexaginta Prista. Późnoantyczne siedziby oddziałów wojskowych przeniesione zostały na obronne z natury wzgórze. Znacznie wcześniej walory obronne tych miejsc docenione były przez ludność tracką, która zakładała tutaj swe obronne osiedla. W Novae, częściowo może i w Durostorum, późnoantyczne aglomeracje miejskie zajęły i rozbudowały dawne instalacje wojskowe z okresu Wczesnego Cesarstwa. Stały się one ufortyfikowanymi miastami - twierdzami, które przejęły na siebie część obowiązków obronnych spoczywających dotąd przede wszystkim na kwaterującym tutaj wojsku.

Powracając do principia w Novae należy wspomnieć o ich dalszych dziejach, znanych częściowo z analizy stratygrafii. Już w V w. przystąpiono do rozbiórki niektórych murów aedes i scholae, chyba w związku z budową pobliskiej katedry i rozległego zespołu biskupiego. Teren zajęty w pierwszych stuleciach n.e. przez tylną część principia najprawdopodobniej funkcjonował we wczesnobizantyjskim Novae jako nie zagospodarowana własność publiczna. Ruiny służyły przez pewien czas jako rodzaj śmietnika. Krótkim epizodem osadniczym było zasiedlenie ruin aedes w VI, może VII w. przez ludzi wytwarzających przedmioty z rogu. Aż do końca XIX w. południowy mur komendantury był zachowany do wysokości dwóch metrów, do czasu jego ostatecznej rozbiórki i objęcia całego terenu uprawą.

⁴² Odbicie tych przeobrażeń związanych z reorganizacją armii i programem wzmocnienia limesu znajdujemy również w zmienionych nazwach niektórych osiedli, obok których stacjonowały oddziały wojskowe, por. V.Velkov, (w:) Archeologija (Sofia), 1959, fasc.1-2, s.27n.